

І.М. СЕМЕНЮК

*Ірина Миколаївна Семенюк, аспірантка Київського університету права НАН України**

ORCID: 0000-0002-1586-3760

ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ОБҐРУНТУВАННЯ ВІДПОВІДНИХ РІШЕНЬ В АСПЕКТІ ПОЛОЖЕНЬ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ВІД ПОКАРАННЯ

Постановка проблеми. Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачено посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод, зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості, взаємна правова допомога, приєднання до відповідних міжнародних документів ООН та Ради Європи, зокрема Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р., та їх виконання¹. На становлення такого правового інституту, як звільнення від покарання, упродовж багатьох століть впливали національне і зарубіжне законодавство, а також тенденції судової практики.

На різних етапах реалізації кримінальної відповідальності можуть виникати певні юридичні факти, що зумовлюють недоцільність призначення засудженому покарання, реального чи повного виконання призначеного покарання, неспроможність досягнення застосуванням покарання його мети, неможливість виконання засудженим призначеного йому покарання. Національні суди мають враховувати досвід ЄСПЛ щодо обґрунтування відповідних рішень в аспекті положень про звільнення засуджених від покарання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у вивчення питань звільнення від покарання зробили Ю.В. Баулін, В.А. Бадира, П.С. Берзін, В.М. Бурдін, О.П. Горох, Є.О. Письменський, О.О. Книженко, А.О. Клевцов, О.О. Наумов, В.К. Гришук, Т.А. Денисова, О.О. Дудоров, О.М. Костенко, В.М. Куц, А.А. Музика, В.О. Навроцький, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, Н.М. Ярмаш, С.С. Яценко та ін. Попри значну кількість досліджень проблем звільнення від покарання, низка питань про застосування норм цього правового інституту дотепер залишається не вирішеною, чимало з них – недостатньо висвітлені або є спірними. Зокрема, на нашу думку, перспективним напрямом наукового дослідження є функціональність інституту звільнення від покарання у праві зарубіжних держав.

Формулювання мети статті. З огляду на викладене метою цієї статті є визначення особливостей застосування практики Європейського Суду з прав людини (далі – Європейського Суду, ЄСПЛ) щодо обґрунтування відповідних рішень в аспекті положень про звільнення засуджених від покарання.

Виклад основного матеріалу. Звільнення від покарання як кримінально-правовий інститут – це зовнішньо оформлений структурний елемент галузі кримінального права (її Загальної частини), що становить систему кримінально-правових норм, покликаних цілісно регулювати певні суспільні відносини на різних етапах реалізації кримінальної відповідальності засудженої особи. Ці суспільні відносини (що зумовлені специфічними юридичними фактами) виникають у зв'язку з недоцільністю призначення, реального чи повного виконання призначеного покарання, неспроможністю досягнення мети покарання, неможливістю виконання призначеного покарання, а також гуманізмом кримінального права².

Кримінальне процесуальне законодавство України складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та інших законів України. Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини³. Зокрема, дана норма вказує на проєвропейський курс нашої країни та дійсне проголошення того, що права і свободи людини визнаються найвищою соціальною цінністю в Україні.

Варто зазначити, що дотримання норм Конвенції про захист прав і основоположних свобод суб'єктами здійснення правосуддя априорі неможливе без урахування існуючої практики Європейського Суду⁴. Оскільки Конвенція є лише джерелом права, яка відображає статичний аспект об'єктивного права, а її норми є незмінними. Практика (правові позиції) Страсбурзького Суду, з яких впливає і черпається розуміння конвенційних норм, є динамічним аспектом права, що пристосовується до конкретно-історичних умов в результаті їх динамічного тлумачення суддями ЄСПЛ. Вищевказане дає змогу зробити висновок про те, що найбільш коректним є підхід, при якому джерелом права є норми Конвенції в їх розумінні ЄСПЛ. Тобто Конвенція і практика ЄСПЛ у своїй сукупності, єдності. Їх окремих розгляд або виділення часто призводить до нео-

бов'язкового сприйняття безпосередньо практики ЄСПЛ та системного порушення норм Конвенції. Встановлення ЄСПЛ у своєму рішенні факту порушення норм Конвенції, беззаперечно, є прямим наслідком незадовільної діяльності національної судової гілки влади, що актуалізує питання про відповідальність їх посадових осіб. У зв'язку з цим остаточні рішення ЄСПЛ проти України, в яких визнано порушення конвенційних прав людини, мають бути юридичною підставою для відкриття дисциплінарної справи щодо суддів. У разі якщо рішенням суду було завдано суттєву шкоду скаргнику, який звертався до Страсбурзького Суду, судді першої та/або апеляційної інстанції за рішенням Вищої ради правосуддя мають бути тимчасово відсторонені від здійснення правосуддя строком від двох до чотирьох місяців з направленням до Національної школи суддів для проходження курсу підвищення кваліфікації з питань застосування практики ЄСПЛ та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді. Актуальним постає і питання про відшкодування коштів, що виплачені з державного бюджету на виконання остаточних рішень Страсбурзького Суду. Між результатами дій суддів в Україні (їх рішеннями) та наслідками, якими є виплати з державного бюджету в рамках виконання рішень ЄСПЛ, існує причинно-наслідковий зв'язок. А отже, судді в Україні поряд з іншими посадовими особами мають нести солідарну матеріальну відповідальність.

Щодо прикладу, рішення ЄСПЛ у справі «Поторок проти Румунії» (№ 37772/17): засуджений за торгівлю наркотиками поскаржився до ЄСПЛ на невідповідність медичного лікування у в'язниці. Прикутий до інвалідного візка чоловік намагався вийти на волю за станом здоров'я, але протягом трьох років його тільки переміщали з однієї тюремної лікарні до другої. У 2009 р. Іоан Поторок був визнаний винним у причетності до міжнародної торгівлі наркотиками та засуджений до 15 років позбавлення волі. Через травми голови він опинився у інвалідному візку. Під час ув'язнення Поторок ініціював кілька проваджень для припинення виконання покарання за станом здоров'я. І перше ж провадження мало успіх – його звільнили за рішенням суду в 2012 р. через «жахливий» стан здоров'я. Але в 2015 р. злочинця повернули до в'язниці після повторного оцінювання стану здоров'я. Було встановлено, що у в'язниці була доступна відповідна медична допомога. У 2016 р. черговий запит про звільнення був відхилений. Водночас наступне клопотання про переведення до лікарні – задоволене. Суди поклалися на рішення щодо декількох медичних звітів, у яких було встановлено, що система охорони здоров'я в в'язниці могла задовольняти потреби Поторока, але йому була необхідна постійна допомога, що повинна надаватися особистим помічником. У лютому 2017 р. Європейський суд з прав людини установив несправедливість провадження проти Поторока (Potoroș проти Румунії, № 59452/09), він подав заяву про перегляд вироку і був звільнений національним судом. Після цього Поторок вдруге звернувся до ЄСПЛ. Посилаючись на ст. 3 (заборона нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, він стверджував, що його тривале ув'язнення було пов'язане з винятковими труднощами через похилий вік, значні проблеми зі здоров'ям та невідповідність медичного лікування, яке він отримував у в'язниці. Він скаржився, зокрема, на те, що йому ніколи не надавали особистого помічника, а також на те, що допомога співкамерників була невідповідною. Суд у Страсбурзі констатував порушення конвенційних гарантій в частині сумісності стану здоров'я заявника з його триманням під вартою у період від 2015 р. по 2017 р. та призначив 3 тис. євро відшкодування моральної шкоди⁵.

Варто погодитись з тими юристами, які допускають можливість умовно-дострокового звільнення від відбування покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, яким це покарання в порядку помилування замінено не менше як на 25 років позбавлення волі. Так, 12 березня 2019 р. ЄСПЛ прийняв рішення у справі «Петухов проти України (№ 2)». Володимира Петухова в Європейському суді представляли юристи Української Гельсінської Спілки з прав людини. Європейський суд постановив, що сьогодні в Україні кожен довічно ув'язнений страждає, не маючи «права на надію» колись вийти на свободу. Існуюча система президентського помилування не є ні прозорою, ні передбачуваною. В'язні не знають, що їм потрібно зробити, щоб сподіватися на звільнення. Контраргументи Уряду зводилися до таких положень:

- довічне позбавлення волі застосовується в Україні у виключних справах, і як альтернатива існує строкове відбування покарання;
- в інших країнах Європи (Ісландія, Литва, Мальта та Нідерланди) існує подібна до України практика щодо перегляду ув'язнення довічників;
- механізм президентського помилування є чітким та передбачуваним.

Страсбурзький Суд спростував кожен із цих аргументів. По-перше, Суд зазначив, що можливість звільнення довічника за станом здоров'я еквівалентна праву «померти на волі, а не за тюремним парканом», оскільки звільняють зазвичай безнадійно хворих. Тому ця процедура не є «можливістю звільнення» в розумінні Суду. Згідно з Положенням про помилування «особи, які засуджені за тяжкі чи особливо тяжкі злочини або мають дві і більше судимостей за вчинення умисних злочинів чи відбули незначну частину призначеного їм строку покарання, можуть бути помилувані у виняткових випадках за наявності надзвичайних обставин»⁶. ЄСПЛ акцентував на тому, що невідомо, що ж означають ці «виняткові випадки та надзвичайні обставини», і нічого не вказує на те, що тут береться до уваги пеналогічна (виховна, реабілітаційна) необхідність тримати когось у в'язненні. Іншими словами, довічники не знають, як їм отримати право на звільнення. У Суду викликало питання щодо обрахування «строку очікування» – терміну, який необхідно відбути перед тим, як звертатися за помилуванням. Положення вимагає відбути 20 років, і вже тоді виникає право клопотати перед Президентом. Смертна кара в Україні була замінена на довічне ув'язнення у 2000 р., а тому Уряд наполягав,

що лише у 2020 р. перші довічники зможуть звертатися до Президента. Суд збентежило те, що на практиці (станом на 6 липня 2016 р.) більше 70 пожиттєво ув'язнених відбули 20 років в неволі, і 40 з них вже просили в Президента про звільнення та отримали відмову. Суд відзначив неузгодженість позиції Уряду України та правозастосовної практики, назвавши це «показником відсутності прозорості та певності в застосуванні помилування». Наступним аргументом ЄСПЛ стало те, що Комісія при Президентові України у питаннях помилування не зобов'язана аргументувати відмови у застосуванні помилування, ці рішення не є публічними і не підлягають оскарженню. На думку Суду, прозорість системи застосування помилування могла б бути забезпечена іншими засобами – публікацією детальних звітів про діяльність Комісії або зобов'язанням Комісії брати до уваги іноземну та міжнародну судову практику з інтерпретації принципів прав людини. Як і завжди, ЄСПЛ зауважив, що не в праві визначати, як саме Україна має гарантувати перегляд рішень у справах про помилування. Це може бути як оскарження до суду, так і перегляд органами виконавчої влади. Проте для того, аби гарантувати засудженому, що його рух у напрямі перевиховання та реабілітації належно оцінили, «перегляд має бути вмотивованим, щоб уникнути свавілля» – зазначає Євросуд⁷. ЄСПЛ назвав інститут президентського помилування «сучасним еквівалентом королівської пощади», що заснована на принципі гуманності, але не є механізмом, заснованим на пенологічних підвалинах із наданням адекватних процесуальних гарантій засудженим. Особливо важливо відзначити висновок Суду про те, що Україна не впоралася із завданням надати довічникам можливість реабілітації. В той час, як однією з підстав для помилування є «щире каяття, особа та поведінка засудженого», Україна позбавила довічно ув'язнених осіб можливості досягти прогресу, не створивши реабілітаційних та виховних програм. Держави-члени Ради Європи зобов'язані створити тюремні режими, які сприятимуть реабілітації. Натомість в Україні пожиттєво засуджені відокремлені від інших ув'язнів і проводять 23 години на день у своїх камерах без нормальних активностей та взаємодії. «Уряд не зміг пояснити, як в таких умовах ув'язні повинні досягати прогресу, – сказав Суд. – Україна також не надала жодної інформації щодо соціальної реабілітації засуджених до довічного ув'язнення». Цікаво зазначити, що Суд не присудив пану Петухову компенсації за відсутність «права на надію», підкресливши, що констатація порушення є достатньою сатисфакцією.

Дійсно, в Україні склалася негативна практика, коли в переважній більшості випадків суди України відмовляють від звільнення від покарання особи за хворобою. Людина, її життя і здоров'я, визнаються найвищою соціальною цінністю. А відтак, ненадання адекватної медичної допомоги під час тримання під вартою та неможливість такого тримання з огляду на тяжкий стан здоров'я є порушенням прав людини. Крім того, науковці наголошують на відсутності системної юридичної практики Вищої Ради правосуддя щодо притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за ігнорування практики ЄСПЛ, а також на колізії законодавства щодо застосування до суддів процедури регресної вимоги грошових коштів, які були виплачені на виконання остаточних рішень ЄСПЛ⁸.

Висновки. Європейський суд відіграє важливу роль у захисті прав людини в Україні. Міжнародна співпраця держав у сфері прав людини відбувається у формі запровадження певних стандартів щодо змісту правового статусу індивіда та прийняття державами зобов'язань дотримуватися цих стандартів у своєму внутрішньому законодавстві та в повсякденній діяльності. Також варто зазначити, що існують фактори, які створюють перешкоди ефективності впливу практики ЄСПЛ на здійснення національного правосуддя, зокрема, відсутність цілісного усвідомлення того, що практика ЄСПЛ є невід'ємною складовою конвенційної системи захисту прав людини і, як наслідок, некоректне сприйняття суддями її юридичної природи, а також недоліки чинного законодавства, в нормах якого передбачено різні правові механізми застосування або врахування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя. Наразі існують перспективи запровадження в національне законодавство досвіду зарубіжних держав. Рішення ЄСПЛ прямо зобов'язують Україну реформувати систему перегляду довічного ув'язнення. Суд допускає подібні втручання у внутрішні справи країни вкрай рідко і лише при системних порушеннях прав людини. Водночас, для належного моніторингу функціонування аналізованого інституту, статистичний облік має відображати застосування всіх норм про звільнення від покарання.

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Редакція від 30.11.2015 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

² Горюх О.П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування: монографія / за наук. ред. А.А. Музики. Київ: ВД «Дакор», 2019. 676 с.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України Редакція від 11.09.2020 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>

⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/sh>

⁵ ЄСПЛ назвав підстави для звільнення злочинця від покарання. URL: https://zib.com.ua/ua/143343-espl_nazvav_pidstavi_dlya_zviltennya_zlochincy_vid_pokarann.html

⁶ Положення про порядок здійснення помилування. Затверджено Указом Президента України від 21.04.2015 р. № 223/2015 (редакція від 22.08.2019). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>

⁷ Європейський Суд: Україна відповідальна за нелюдське поводження з кожним в'язнем-довічником. Система потребує реформ. URL: <https://helsinki.org.ua>

⁸ Завгородній В.А. Чинники, що перешкоджають ефективності впливу практики Європейського Суду з прав людини на здійснення правосуддя в Україні. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законо-*

давство: матеріали міжнародної наук.-практ. конференції, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, 17 грудня 2018 р.). Київ: Алерта, 2018. 304 с.

Резюме

Семенюк І.М. Досвід Європейського Суду з прав людини щодо обґрунтування відповідних рішень в аспекті положень про звільнення засуджених від покарання.

У статті здійснено дослідження особливостей застосування практики Європейського Суду з прав людини щодо обґрунтування відповідних рішень в аспекті положень про звільнення засуджених від покарання. Вказано фактори, що створюють перешкоди ефективності впливу практики ЄСПЛ на здійснення національного правосуддя. Визначено, що дотримання норм Конвенції про захист прав і основоположних свобод суб'єктами здійснення правосуддя априорі неможливе без урахування існуючої практики Європейського Суду з прав людини.

Ключові слова: звільнення від покарання, Європейський суд з прав людини, зарубіжний досвід, кримінальна відповідальність, міжнародна практика, національне законодавство, рішення суду, правосуддя.

Резюме

Семенюк І.Н. Опыт Европейского Суда по правам человека по обоснованию соответствующих решений в аспекте положений об освобождении осужденных от наказания.

В статье проведено исследование особенностей применения практики Европейского Суда по правам человека по обоснованию соответствующих решений в аспекте положений об освобождении осужденных от наказания. Указано факторы, создающие препятствия эффективности воздействия практики ЕСПЧ на осуществление национального правосудия. Определено, что соблюдение норм Конвенции о защите прав и основных свобод субъектами осуществления правосудия априори невозможно без учета существующей практики Европейского Суда по правам человека.

Ключевые слова: освобождение от наказания, Европейский суд по правам человека, зарубежный опыт, уголовная ответственность, международная практика, национальное законодательство, решения суда, правосудие.

Summary

Iryna Semeniuk. The experience of the European Court of Human Rights in substantiating relevant decisions in the aspect of the provisions on the release of convicts from punishment.

The article examines the peculiarities of the application of the case law of the European Court of Human Rights to substantiate the relevant decisions in terms of provisions on the release of convicts from punishment. The factors that create obstacles to the effectiveness of the impact of ECtHR practice on the administration of national justice are indicated. It is determined that the observance of the norms of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms by the subjects of justice is a priori impossible without taking into account the existing case law of the European Court of Human Rights.

It is indicated that at different stages of criminal liability there may be certain legal facts that determine the inexpediency of sentencing the convict, actual or full execution of the sentence, inability to achieve the purpose of the sentence, the inability of the convict to serve his sentence. National courts must take into account the experience of the ECtHR in justifying the relevant decisions in terms of the provisions on the release of convicts from punishment. Despite a large body of research on exemption, a number of issues regarding the application of the rules of this legal institution remain unresolved, many of which are insufficiently covered or controversial. In particular, in our opinion, a promising area of research is the functionality of the institution of exemption from punishment in the law of foreign countries.

It is analyzed that the practice (legal positions) of the Strasbourg Court, from which the understanding of convention norms derives and is derived, is a dynamic aspect of law that adapts to specific historical conditions as a result of their dynamic interpretation by ECtHR judges. The above allows us to conclude that the most correct approach is in which the source of law is the rules of the Convention in their understanding of the ECtHR. That is, the Convention and the practice of the ECtHR in its entirety, unity. Their separate consideration or selection often leads to an optional direct perception of ECtHR practice and a systematic violation of the Convention. The establishment of the ECtHR in its decision of the fact of violation of the norms of the Convention is undoubtedly a direct consequence of the unsatisfactory activity of the national judicial branch of power, which raises the question of the responsibility of their officials. It is determined that there is a causal link between the results of judges' actions in Ukraine (their decisions) and the consequences of payments from the state budget in the framework of the execution of ECtHR decisions. Consequently, judges in Ukraine, along with other officials, should be jointly and severally liable.

Key words: release from punishment, the European Court of Human Rights, foreign experience, criminal responsibility, international practice, national legislation, court decisions, justice.